

# Otthon maradhatott-e Caesar ama végzetes napon?

Szabadság és determinizmus

András Ferenc

2017. szeptember

## Bevezetés

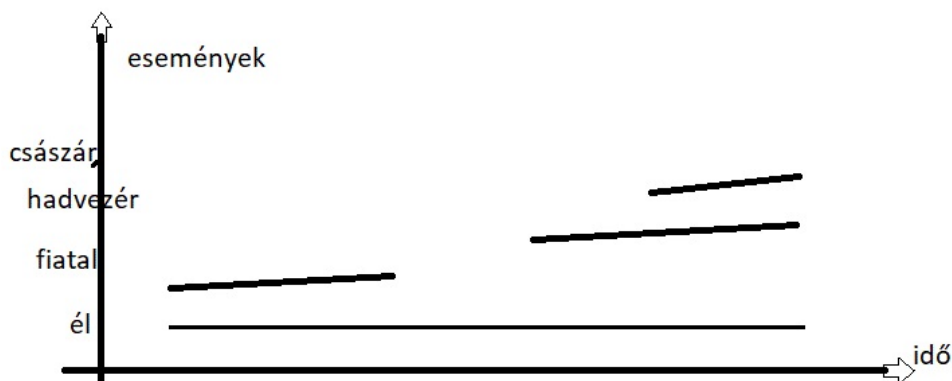
A determinizmus problémáját többnyire logikai alapon közelítik meg az analitikus filozófusok, és gyakran összekapcsolják a szabad akarat talányával.<sup>1</sup> Alábbi gondolatmenetem megjelent már korábban a neten, most kicsit bővítve, kiegészítve olvasható. A szövegben hol propozíciókról, hol kijelentésekről beszélek. Ezek csak stiláris fordulatok, valójában mindig perfekt mondatokra gondolok.

## A jövőt látta a jós vagy csak a veszélyt?

Julius Caesart megölték i.e.44-ben március idusán. Grafikonon is ábrázoltam az életét (1. ábra). Ha nem így történt volna az élete, más volna a grafikon. Semmi akadálya azonban, hogy másképp rajzoljuk meg a Caesar éltét ábrázoló grafikon. Több variációt is kitalálhatunk: az egyikben nem kell át a Rubiconon, a másikon pedig hallgat a figyelmeztetésre, és nem megy el a gyűlésre, nem gyilkolják meg, magas kort él meg. (Némelyek szerint tudta, hogy merénylet készül ellene, de meg akart halni.) A függvények kezdetének, a születés körüli eseményeknek, azonosnak kell lennie, pl. nem lehetnek mások Caesar ősei, mint akik valójában voltak, különben elvesztené az önazonosságát. Ezek a kitalált történetek nem felelnek meg a valóságnak, fikciók, lehetséges élettörténetek. A grafikon és a neki

---

<sup>1</sup>Peter van Inwagen: "The Incompatibility of Free Will and Determinism", *Philosophical Studies* 27 (1975) pp. 185–199. magyarul: "A szabad akarat és a determinizmus összeegyeztethetlensége" in: *Modern metafizikai tanulmányok* (2004) ELTE Eötvös Kiadó; John Martin Fischer, "Van Inwagen on free will" *The Philosophical Quarterly* Vol. 36 No. 143; Jason Turner, "The Incompatibility of Free Will and



1. ábra. Caesar élete

megfelelő kijelentés halmaz egymással ekvivalens információ tartalmat hordoz.<sup>2</sup> Grafikon helyett kijelentések tömegével is leírhattam volna az életét, a grafikon és a kijelentések egyazon valóságot, az események egyazon halmazát írják le. Ebből az következik, hogy az elképzelt élettörténetekhez tartozó, a grafikon variációknak megfelelő kijelentés halmaz hamis mondatok tömegét fogja tartalmazni. Ezek a mondatok azonban pusztán azért, mert faktuálisan hamisak, még nem értelmetlenségek. Nem mondanak ellent sem a logika, sem a természet törvényeinek. Ennél több is igaz. Caesar döntései, miként más ember döntése is, csak az alternatívák fényében értékelhetők kellő határozottsággal, csak az alternatívák eltérő következményei mutatják meg a döntések súlyát. Némelyik alternatíva nem változtat a lényegen: pl. Caesar egy méterrel arrébb kel át a Rubiconon, vagy mielőtt csapatai elindulnak, mormol egy imát. Más eltérések viszont lényegesek lehetnek: nagyon lassan kel át vagy katonái egy részét a túlparton hagyja. Természetesen létezhet a "pillangó hatás" – lásd káosz elmélet – amikor kezdetben lényegtelennek tűnő változások később mégis jelentős hatást okoznak. A probléma ott van, hogy a történelemben nem lehetséges kísérletezni úgy, ahogy a természettudományok egy részében. Ezt a filozófiai problémát is sokkal jobban lehetne megragadni egy egyszerű matematikai nyelven leírható fizikai példa segítségével.

Tekintsük ezt kiinduló feltevésnek: a Caesar életét ábrázoló grafikonnak megfelel a kijelentések egy  $W_1$  halmaza, melyet egyfajta metafizikai felfogásban egy 'lehetséges világnak'

Naturalism" (2009) Australasian Journal of Philosophy Volume 87.

<sup>2</sup>Ha tanultál halmazelméletet, akkor kifogással élhetsz az eltérő számosságok alapján. Ez azonban kikerülhető egy atomos szerkezetű világ föltételezésével, és jelen vizsgálódásunk szempontjából mellékes.

is nevezhetünk. Ez alapján könnyen belátható, hogy:

- (i.) Ha más a grafikon, akkor más a kijelentések  $W_1$  halmaza.
- (ii.) Ha másképp alakul Caesar élete, akkor más a grafikon.
- (iii.) Ha másképp történt volna Caesar élete, akkor más lenne  $W_1$  halmaz, azaz más kijelentések írják le az életét. (i.)(ii.)

Mindez lényeges a továbbiakban: ne a logikai értékek változásával képzelj el Caesar élettörténete variációit, hanem változatlan logikai értékű, de különféle propozíciókat tartalmazó halmazokkal. Ebből világosan látszik, hogy az elsőrendű logika keretelmélete kevés a fenti gondolatok megfogalmazásához. Szükség van a lehetséges szituációk (világok) tágasabb univerzumára és nyelvi szintekre is. Az alábbi levezetésekben az új csillaggal jelölt sorok új premisszát jelölnek. A mondatok mellé írom, hogy mi támasztja alá a következtetést vagy az új feltevést. Figyeld, meg ahány csillag van a sorok előtt, annyi föltevésen nyugszik ama sor. Logikai igazságok előtt nem lenne csillag. Ezek a levezetések nem szigorúan vett formális logikai lépések, következtetések, mivel csak a (11) – (15) állítások formalizálhatók a klasszikus elsőrendű logika nyelvén, a (1) – (6) állítások ebben a keretelméletben nem formalizálhatók. A következő (1) – (6) levezetés formalizálása nagyon erős – olykor metanyelvi – eszközöket igényelne, de így természetes nyelven könnyen érthető. Lássuk:

- \* (1) Minden értelmes és egyértelmű információ tartalommal (Logika)  
 rendelkező kijelentő mondat vagy igaz vagy hamis, és ezt  
 a tulajdonsága örök, változatlan. Ez a jövőre vonatkozó  
 mondatokra is érvényes.
- \* (2) Semmiféle történés nem befolyásolhatja ezen mondatok (1) (józan ész) (logika)  
 igazságértékét, mert ha befolyásolná, akkor logikai érté-  
 kük nem volna időtlen.
- \*\* (3) Az emberi döntések egyfajta történések. (józan ész)
- \*\* (4) Senki semelyik döntése nem befolyásolhatja, hogy egy (2) (3) (Logika)  
 proposíció igaz lesz-e, vagy sem.
- \*\* (5) Senki, semelyik döntése nem befolyásolja a jövőt. (1) (4) (Logika)
- \*\* (6) Julius Caesar bárhogy dönt, meggyilkolják a gyűlésen. (5) (Logika)

A gondolatmenet részben a józan észre és részben a logikára hagyatkozik. Az (5) mondatot egyetlen ellenpélda is cáfolja, mivel általános kijelentés. Mivel (6) következik a korábbiakból, igaznak kell lennie, ha a premisszák igazak és jól következtetünk.

Tekintsük most azt a (6) proposíciót, hogy Julius Caesar bárhogy dönt, meggyilkolják a gyűlésen. Ezt cáfolja az a mondat, hogy "Ha Julius Caesar nem úgy dönt, hogy elmegy a gyűlésre, akkor nem gyilkolják meg a gyűlésen." A következőkben levezetem ez utóbbi mondatot plauzibilis föltevésekből. (Figyeld meg az 'igazság' terminus elő se fordul a levezetésben) Alább négy tényt írok le, melyek igazsága minden esetben időtlen, változatlan.

\*(11) Julius Caesar a figyelmeztetés ellenére azon a napon úgy döntött, elmegy a gyűlésre. Ezt értsük úgy, hogy Caesar akkor és csak akkor megy el a gyűlésre, ha úgy dönt, hogy elmegy a gyűlésre.

\*(12) Ha Julius Caesar nem úgy dönt, akkor nem megy el a gyűlésre. (11) logika

\*\*\*(13) Ha Julius Caesar nem megy el a gyűlésre, akkor nincsen ott a gyűlésen. (12) józan ész

\*\*\*\*(14) Ha Julius Caesar nincsen ottan a gyűlésen, akkor nem gyilkolják meg. (13) józan ész

\*\*\*\*(15) Ha Julius Caesar nem úgy dönt, akkor nem gyilkolják meg. (11) (12) (13) (14) logika

Az (11) – (15) levezetés könnyen formalizálható, alkalmazva az alábbi jelöléseket:

$p$ := Julius Caesar elment a gyűlésre

$q$ := Julius Caesar úgy dönt, hogy elmegy a gyűlésre

$r$ := Julius Caesar nincs ott a gyűlésen

$s$ := Julius Caesar-t meggyilkolják a gyűlésen (azon a napon)

$$(11) q \leftrightarrow p$$

$$(12) \sim q \rightarrow \sim p \text{ (11)}$$

$$(13) \sim p \rightarrow \sim r$$

$$(14) \sim r \rightarrow \sim s$$

$$(15) \sim q \rightarrow \sim s \text{ (12)(13)(14)}$$

$$\therefore [(\sim q \rightarrow \sim p) \& (\sim p \rightarrow \sim r) \& (\sim r \rightarrow \sim s)] \rightarrow [\sim q \rightarrow \sim s]$$

Figyelj föl arra, hogy a fentiek nem mondanak ellent annak, hogy előre kiszámítható volt Caesar döntése. Meg kell különböztetni azt a két állítást, hogy Caesar dönthetett

volna másképp, attól, hogy ha másképp dönt, akkor más történik. Ha a determinizmus igaz, akkor az első hamis, de a második igaz.

A helyzet a következő. Az a gondolat, hogy (15) ha Julius Caesar nem úgy dönt, akkor nem gyilkolják meg a gyűlésen, ellentmond annak, hogy (6) Julius Caesar bárhogya dönt, meggyilkolják a gyűlésen. Tehát a két következtetési lánc nem lehet egyszerre helyes, mert egymásnak ellenmondó állításokhoz vezet. Igaz gondolatból, helyesen következtetve, mindig igazság következik. Csakhogy a fenti két konklúzió közül – (6) (15) – az egyik nem tartható, az egyik úgy tűnik hamis. Ekkor viszont vagy a premisszák valamelyikével van gond, vagy a következtetés hibás. Hol a hiba?

## Megoldás

( $\alpha$ ) Még ha a világ determinisztikus, és így a Laplace démon előre láthatta, hogy Caesar elmegy a gyűlésre, még akkor is igaz és értelmes, hogy ha nem megy el, akkor nem gyilkolják meg. Ezt így is kifejezhetjük: ha nem ment volna el ... akkor ... nem történt volna meg.

( $\beta$ ) Caesar döntése része annak, amit történt, tehát ha másképp dönt, akkor másképp alakul a világ története. Ergo – ebben az értelemben – igenis befolyásolta Caesar döntése a jövőt. Emlékezzünk a korábbi (iii.) konklúzióra! Ez nem mond ellent (1)-nek, bár ezt furcsa belátni. (Ami sokaknak nehézséget okoz, az nem filozófiai, hanem logikai probléma: sokan nem képesek fölfogni a "ha ...akkor ..." szerkezetű mondatok jelentésének matematikai-logikai értelmezését.) Tehát a poszt (2) állítása téves, félrevezető. Valójában minden döntés befolyásolja a jövőt: ha így döntünk, akkor  $W_1$  történet valósul meg, ha úgy döntünk, akkor  $W_2$  történet. Pl.  $W_1$  történet esetén  $p$  mondat igaz de  $q$  mondat hamis, viszont  $W_2$  történet esetén pont fordítva,  $p$  mondat hamis,  $q$  mondat igaz. A döntés nem azt befolyásolja, hogy miként függ  $p$  és  $q$  mondat  $W_1$  től és  $W_2$  től, hanem azt, hogy melyik verzió történik meg. A megfogalmazás ezt összekeveri, persze ez szándékos volt.

## Utóhang

Szabadon döntött-e Caesar? Ha valóban félt attól, hogy elhatalmasodó betegsége miatt neveltségessé válik, és azért tudatosan választotta a halált, akkor döntése félelem, kényszer alatt született és ezért nem volt szabad. Ez viszont kétséges. Meglehet nem hitt a jóslatnak és a tudatlanság fátyla fedte el előtte a tragikus jövőt, önszántából ment el a Theatrum Pompeiumba, nem befolyásolták külső kényszerek, döntése saját megfontolása következménye volt: szabadon döntött. A külső kényszer hiánya nem az okok hiányát jelenti. A szabadság és a tett előre láthatósága nincs ellentmondásban egymással. Ez a kompatibilizmus álláspontja, melyet egy másik példával is alátámasztok.

Kinézek az ablakomon, és a kertben szabadon szálló madarakat látok. Szoktuk etetni őket, de nem szeretnénk kalitkában, rabságban tartani egyiket sem, pedig így szabadon száz veszélynek vannak kitéve. Jót teszünk ezzel? De most jön a filozófiai probléma. Tegyük fel, hogy a madártan tudománya előre meg tudja jósolni a madarak viselkedését. Vajon ebben az esetben nincs többé értelme a szabadon élő és rabságban tartott madarak megkülönböztetésének? Helyes volna-e azt mondani, hogy egy összekötözött lábú, szárnyaszegett madár épp úgy rab a természeti törvényszerűségek által, mint amelyik boldogan csicserog a cseresznyefán? Mindenki érti amikor ezt mondom: bármilyen jó körülmények között élnek az állatkerti állatok, de nem *szabadok*.

Valóban, értelmesen beszélhetünk állatok szabadságáról, ehhez nem kell feltételezzük, hogy a madarak vagy más állatok szabad akarattal rendelkeznek. Úgy tűnik a kompatibilizmus felfogása összhangban van a józan ész álláspontjával a szabadságról. Némely filozófusok azonban hajlamosak másképp gondolkozni. Nem különböztetik meg a külső és belső tényezőket, sőt a tényezők eltérő kategóriáit is egybemossák. Így gondolkoznak. Ha egy felsőbbrendű lény ismerve Caesar korábbi életét, hajlamait, egyéniségét, képes előre megjósolni tetteit, beleértve ama végzetes döntését is, akkor a Caesar döntése – a szónak a filozófiai értelmében – nem volt szabad. Ha termékeny megközelítése a szabadságnak a filozófiának ez a felfogása, akkor nézzük meg az ellenkező esetet. Annak is értelmesnek kell lennie. A filozófia szerint, ha nem számít a külső és belső tényezők megkülönböztetése, csak az, hogy Caesar döntése előre kiszámítható volt, akkor döntése nem volt filozófiai

értelemben szabad. Ezt elfogadva arra kell következtessünk: ha Caesar döntése teljesen kiszámíthatatlan volt, pusztán véletlen, akkor döntése filozófiai értelemben szabad volt. Vajon elfogadható-e ez a következmény? Gondoljunk bele, eszerint ha Caesar pénzfeldobással dönt, akkor szabadon dönt, ha viszont elméjét használva gondosan mérlegel, és az alapján dönt, akkor nem szabadon dönt. Ez nyilvánvaló abszurdum, így a kiinduló feltevésekben valami hiba kell legyen, feltéve, hogy érvényes a következtetés.<sup>3</sup>

A szabad akarat feltételezése természettudományos értelemben hamis, filozófiai értelemben pedig értelmetlenségnek tűnik. Fogalma szorosan kötődik az anyagi-fizikai folyamatokra nem redukálható elme koncepciójához, egy olyan felfogáshoz, amely az elmeműködést autonómnak és racionálisnak, szabadnak feltételezi. Könnyen belátható ugyanakkor, hogy az emberi szabadság feltételezése a filozófia számára kikerülhetetlen.

Tegyük fel, hogy igaz a tudat materialista magyarázata. Ebből következik, hogy végső soron fizikai törvények magyarázzák meg a tudatot, benne a gondolatainkat. Ezért ha a természet úgy alkotott meg bennünket, hogy helyes, a valóságnak megfelelő filozófiai nézeteink legyenek, akkor azok lesznek. Ha a filozófiai nézetek nem játszanak evolúciós szerepet – úgy tűnik, nem játszanak – akkor a természet vagy úgy alkotta meg az agyunkat, hogy helyesen filozofáljunk, vagy úgy, hogy nem, nincs rá garancia. Tehát:

(1) ha az elme nem más mint agyműködés, és az agyműködés egy gép működése, akkor a gép határozza meg, hogy mit tartasz igaznak és mit nem. (Ez biztosan így van, hiszen szellemi képességeink éppen agyunk korlátai miatt végesek, számos igazság van, amit föl sem foghatunk.)

(2) Ha a gép működése határozza meg, hogy mit tartasz igaznak, akkor semmi garancia nincsen arra, hogy filozófiai eszméid helyesek. Következtetés: Ha a materializmus igaz, akkor a nincs filozófiai igazság, és maga a materializmus is pusztán remény. Csak evolúció van, ami nem garantálja, hogy jól gondolkozunk. Hogy jól gondolkozunk, az csak rajtunk

---

<sup>3</sup>"If indeterminism is to be relevant to the question whether a given agent has free will, it must be because the acts of that agent cannot be free unless they (or perhaps their immediate causal antecedents) are undetermined. But if an agent's acts are undetermined, then how the agent acts on a given occasion is a matter of chance. And if how an agent acts is a matter of chance, the agent can hardly be said to have free will." Peter van Inwagen, "Free will remains a mystery" (2000) *Philosophical Perspectives* 14:1-20



kívülről látható, és a szerencsén múlik. Ez egy megoldhatatlan filozófiai probléma, mert kikerülhetetlenül önmagától függő logikai értékhez, paradoxonhoz vezet.<sup>4</sup>

---

<sup>4</sup>”But if free will is incompatible with determinism, we are faced with a mystery, for free will undeniably exists, and it also seems to be incompatible with indeterminism. That is to say: we are faced with a mystery if free will is incompatible with indeterminism.” Peter van Inwagen, u.o.